

КЫРГЫЗ-ТҮРК “МАНАС” УНИВЕРСИТЕТИ

КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ

ТҮРКОЛОГИЯ БАГЫТЫ

**БАЙЫРКЫ ТҮРК (РУНИКАЛЫК) ЖАЗМА
ЭСТЕЛИКТЕРИНИН ТИЛИНИН ФОНЕТИКАСЫ**

(МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ)

Тилек ШАРШЕНБЕК УУЛУ

БИШКЕК-2015

**КЫРГЫЗ-ТҮРК МАНАС УНИВЕРСИТЕТИ
КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
ТҮРКОЛОГИЯ БАГЫТЫ**

**БАЙЫРКЫ ТҮРК (РУНИКАЛЫК) ЖАЗМА
ЭСТЕЛИКТЕРИНИН ТИЛИНИН ФОНЕТИКАСЫ**

(МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ)

Тилек ШАРШЕНБЕК УУЛУ

**Илимий жетекчи
Доц.м.а. PhD Нурдин УСЕЕВ**

БИШКЕК 2015

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Даярдаган	: Тилек Шаршенбек уулу
Университет	: Кыргыз-Түрк “Манас” университети
Багыты	: түркология, тил адистиги
Иштин даражасы	: магистрдик диссертация
Беттердин саны	: XVI+104
Бүтүрүү датасы	: 4/06/2015
Илимий жетекчиси	: Доц.м.а. PhD Нурдин Усеев

БАЙЫРКЫ ТҮРК (РУНИКАЛЫК) ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНИН ТИЛИНИН ФОНЕТИКАСЫ

Байыркы түрк (руникалык) жазма эстеликтери түркологиянын негизги изилдөө багыттарынын бири болуп эсептелет. Аталган жазма эстеликтердин тилинин фонетикасы А. фон. Габен (1941), Т. Текин (1968), А.Н. Кононов (1980), М. Эрдалдардын (2004) бул доордун грамматикасына арналган эмгектеринин ичинде колго алынган. Айрым маселелерине арналган изилдөөлөр жарык көргөн болсо да, атайын эмгектер дээрлик жок. Анткен менен, жетишерлик деңгээлде чечилбеген маселелердин саны арбын боюнча калууда. Акыркы мезгилде Тоолуу Алтай Республикасында, Кыргызстанда табылган жазма эстеликтерди да бул илимий процесске аралаштыруу зарылдыгы бар. И. В. Кормушин, Ж. Алыылмаз, Х. Ш. Усер, Н. Усеев, Р. Алимов сыяктуу окумуштуулар тарабынан кээ бир жазма эстеликтер кайрадан окулду. Ушул жагдай аты аталган жазма эстеликтердин тилинин фонетикасына кайрылып, анын жалпы тыбыштык системасына мүнөздөмө берүү аракетин көрүүбүзгө себеп болду.

Диссертациялык ишибиз изилдөөнүн универсалдуу ыкмалары болуп эсептелген анализ, синтез, индукция жана дедукцияны колдонулуп, тил илиминин сыпаттама жана тарыхый-салыштырма методдорунун негизинде жазылды. Тексттер С.Е. Малов, Т. Текин, И.В. Кормушин, Н. Усеев, Р. Алимов, Х.Ш. Усер сыяктуу окумуштуулардын жарыяларынан окулду.

Изилдөөбүз киришүү бөлүмүнөн сырткары үч бөлүмдөн турат. Киришүү бөлүмүндө изилдөө объектибиз - Байыркы түрк (руникалык) жазма эстеликтерин изилдөө тарыхына кайрылып, фонетикасындагы актуалдуу маселелерге токтолдук.

Биринчи бөлүм бул жазма эстеликтердин тыбыштык системасына арналды. Үндүүлөр жана үнсүздөрдүн сөздүн башкы, ортоңку жана аяккы позициясында орун алышынын мыйзам ченемдүүлүктөрү мисалдар менен көрсөтүлдү.

Экинчи бөлүм (жазууда чагылдырылган) тыбыштык өзгөрүүлөргө, тактап айтсак, окшошуу, үнсүздөрдүн үндүүгө ыңгайлашуусу, тыбыштардын жоюлуп кетиши жана кошулушу сыяктуу кубулуштарга арналды. Булар менен кошо тыбыштык алмашуулар бул бөлүмдө каралды.

Үчүнчү бөлүмдө муун түзүлүшү жана басым маселеси каралды.

Изилдөөбүздүн жыйынтыгында, аты аталган жазма эстеликтердин тилинде созулма үндүүлөр системалуу эмес экендиги, Орхон жана Енисей тобундагы жазма эстеликтер өз ара бир канча белгилер боюнча айырмаланары, тыбыштык системасы (өзгөчө үнсүздөр) боюнча бул доор азыркы түрк тилдеринен айырмалуу экендиги, буга карабастан аталган жазма эстеликтердин тили өнүккөн фонетикалык системага ээ экендиги аныкталды.

Ачык сөздөр: *байыркы түрк руникалык жазма эстеликтери, кыргыз тилинин тарыхы, байыркы түрк тилинин фонетикасы*

ÖZ

Yazar:	: Tilek Şarşenbek uulu
Üniversite	: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Ana Bilim Dalı	: Türkoloji
Bilim Dalı	: Dil
Tezin niteliği	: Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı	: XVI+104
Mezuniyet Tarihi	: 4/06/2015
Tez Danışmanı	: Yar.Doç. Dr. Nurdin Useev

ESKİ TÜRK YAZITLARININ SES ÖZELLİKLERİ

Eski Türk (Runik) yazıtları Türkolojinin temel araştırma konularından biridir. Bu yazıtların dilinin ses bilgisi A. von Gabain (1941), T.Tekin (1968), A.N.Kononov (1980), M.Erdal'ın (2004) bu devrin gramerine yönelik çalışmalarının içinde ele alınmıştır. Bazı konuları ile ilgili incelemeler yayınlanmış olsa da, söz konusu yazıtların dilinin ses özelliklerini bir bütün olarak ele alan çalışmaya rastlamak mümkün değildir. Son zamanlarda Dağlık Altay Cumhuriyeti'nde, Kırgızistan'da bulunan yazıtları da bu bilimsel sürece ekleme gereksinimi vardır. Yazıtların bazıları İ.V.Kormuşın, C.Alyılmaz, H.Ş.User, N.Useev, R.Alimov gibi bilim adamları tarafından tekrar okundu. Bu durum Eski Türk (Runik) yazıtlarının dilinin genel ses sistemini betimlemeye çaba göstermemize neden olmaktadır.

Yüksek lisans tezimiz dil biliminin betimleme ve tarihi-karşılaştırma yöntemlerinin temelinde yazılmıştır. Metinler S.E.Malov, T.Tekin, İ.V.Kormuşın, N.Useev, R.Alimov, Hatice.Ş.User gibi bilim adamlarının yayınlarından okunmuştur.

Yüksek lisans tezimiz giriş bölümü haricinde üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırma konumuz, Eski Türk yazıtlarının bulunması ve çözülmesinden bahsedilmiştir. Ayrıca dilinin incelenmesinin tarihçesi üzerinde durulmuştur ve ses bilgisinin güncel sorunları tespit edilmiştir.

Birinci bölüm Eski Türk yazıtlarının dilinin sesleri üzerinde durulmuştur. Ünlüler ve ünsüzlerinin kelime başı, ortası ve sonunda yer almasının özellikleri örneklerle ortaya koyulmuştur.

İkinci bölüm benzeşme, ünsüzlerin ünlülerle örtüşmesi, ses düşmesi ve ses türemesi gibi olaylara adandı. Aynı bölümde adı geçen yazıtların dilindeki ses nöbetleşmeleri de ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde hece yapısı ve vurgu konuları ele alınmıştır.

Araştırmamızın sonucunda bu yazıtların dilindeki uzun ünlülerin sistemli olmadığı, Orhon ve Yenisey grubundaki yazıtları birbirinden ayıran noktaların olduğu, buna rağmen olgunlaşmış bir ses sistemine sahip olduğu, runik harfler yazıtların dilinin ünsüzleri hakkınada net bilgiler arz ederken ünlü harflerin bu özelliği taşımadığı, yazıtların ses yapısı günümüz Türk lehçelerinden farklı olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *runik harfli yazıtlar, Eski Türkçe, ses bilgisi*

АБСТРАКТ

Выполнил	: Тилек Шаршенбек уулу
Университет	: Кыргызско-Турецкий университет “Манас”
Факультет	: Тюркология
Специализация	: Филология
Вид работы	: Магистерская диссертация
Количество страниц	: XVI+104
Дата выпуска	: 4/06/2015
Научный руководитель	: И.о.доц. PhD Нурдин Усеев

ФОНЕТИКА ЯЗЫКА ДРЕВНЕТЮРКСКИХ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Одним из важнейших исследовательских направлений тюркологии является язык древнетюркских рунических памятников. В данной магистерской диссертации описана фонетическая система вышеуказанных памятников. Фонетика языка данных памятников отдельно еще не рассматривалась. Более или менее подробные описания можно найти в трудах А. фон. Габен (1941), Т. Текина (1968), А.Н. Кононова (1980) и М. Эрдала (2004), посвященных языку данных и более поздних памятников.

На сегодняшний день есть много публикаций по отдельным вопросам фонетики языка древнетюркских рунических памятников. Тем не менее, по этой части все еще много нерешенных проблем. Поводом нашего обращения к данной теме послужило и то, что в последние годы фонд надписей пополнился за счет новонайденных памятников из Горного Алтая и Кыргызстана. Включение их в научный процесс очень важно с точки зрения исследования языка (в частности фонетики) данной эпохи. Тексты многократно переиздавались разными учеными, среди которых можно отметить издания С.Е. Малова, Х. Н. Оркуна. Но за последние десятилетия усилиями таких ученых как И. В. Кормушин, Ж. Алылмаз, Х. Ш. Усер, Н. Усеев, Р. Алимов тексты подверглись корректировке, даны более точные чтения и переводы.

Магистерская диссертация написана по описательному и сравнительно-историческому методу языкознания с использованием анализа, синтеза, индукции и дедукции. Фактический материал извлечен из публикаций текстов С.Е. Малова, Т. Текина, И.В. Кормушина, Н. Усеева, Р. Алимова и Х.Ш. Усер.

Данная работа состоит из трех глав. В вступительной части дана информация об истории открытия и дешифровки древнетюркских рунических памятников, сделан обзор историографии исследований актуальных вопросов языка в частности фонетики.

Первая глава посвящена фонетическому составу. Сделана классификация гласных и согласных фонем. Фонемы описаны в начальных, средних и конечных позициях слова. А так же рассмотрен вопрос сингармонизма. Во второй главе описаны звуковые изменения, т.е. позиционные комбинаторные процессы -ассимиляция согласных по глухости-звонкости, случаи выпадения как гласных так и согласных и др. В этой же главе рассмотрено чередование звуков.

Третья глава посвящена слоговой структуре и вопросу ударения.

В итоге исследования выявлено, что долгие гласные в языке древнетюркских памятников носили несистемный характер; орхонские и енисейские памятники отличались друг от друга по нескольким признакам; фонетика языка данного периода отличается от фонетики современных тюркских языков.

Ключевые слова: *древнетюркские (рунические) памятники, история кыргызского языка, фонетика древнетюркского языка*

ABSTRACT

Prepared by	: Tilek Sharshenbek uulu
University	: Kyrgyzstan-Turkey Manas University
Direction	: Study Of Turkic Languages, Linguistic
Degree of the work	: Master's Thesis
Number of page	: XVI+104
Finished date	: 4/06/2015
Research manager	: Dr. Nurdin Useev

PHONETICS OF OLD TURKIC (RUNIC) INSCRIPTIONS LANGUAGE

The language used in Old Turkic (Runic) Inscriptions is one of the most essential research fields within Turkic Studies. The dissertation mainly focuses on the phonetics description of the Old Turkic (Runic) Inscriptions. The language phonetics of the inscriptions was not examined by itself. The works of A. von Gabain (1941), T. Tekin (1968), A.N. Kononov and M. Erdal, devoted to the Old Turkic language inscriptions, include much or less detailed phonetic descriptions. At the present time, there are many other works and publications on different particular issues of Old Turkic Inscriptions. However, unresolved and not examined issues related to the field still exist. New found inscriptions within the territories of Altai and Kyrgyzstan within the latest years, which topped up the inscription fund, became another motivator to make a research on the issue. The introduction of those inscriptions to the science processes is of great importance in the sense of language researches, especially the phonetics of the given historical period. Old Turkic (Runic) Inscriptions texts were translated many times by many scientists, as it made by S.E. Malov, H. N. Orkun. Within the latest decades, due to the efforts made by I. V. Kormushin, C. Alyılmaz, H. S. User, N. Useev and R. Alimov to correct the texts, more concrete readings (lection) and translations can be reached.

The historically-comparative and descriptive methods of language studies, including analysis, synthesis, induction and deduction methods were used in the master dissertation. The main purpose of the work is to describe the phonetic composition and phonetic regularity by making reference (citing) to the facts, taken directly from the inscription texts. The materials were mainly taken from the publications of S.E. Malov, T.Tekin, I.V. Kormushin, N. Useev, R.Alimov and H.S. User.

The study work is divided into three chapters. The introduction part includes information concerning the history of finding and deciphering of the inscriptions and review of the research on the current issues of the language, especially of the Old Turkic (Runic) Inscriptions phonetics. The first chapter is devoted to the phonetic composition of the Old Turkic (Runic) Inscriptions. The classification of vowel and consonant phonemes is made within the chapter. The positional regulations of phonemes according to their placement in different parts of words were given and provided by examples. The second chapter is devoted to phonetic variations, by other means to positional and combinational phonetic processes. Particularly, consonant harmony on sonor and voiceless soundings, fallout of both vowel and consonant phonemes, prothesis, hapology, fronting and others were studied. Phonetic substitution was also review in the chapter. The third chapter is devoted to the syllable structure and accents issues in Old Turkic (Runic) Inscriptions.

As a result of the study, it was revealed that long vowel in Old Turkic (Runic) Inscriptions Language were not of systematic character; Orkhon and Yenisei inscriptions were distinctive from each other in some features; the phonetics of Old Turkic (Runic) Inscriptions Language differs from the modern languages.

Keywords: Old Turkic Inscriptions, history of Kyrgyz language, Old Turkic language's phonetics.